

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТОЛОГІЯ

ТА ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

УДК 32

Кононенко С.В., Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Кононенко Сергій Володимирович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, в.о. завідувача відділу теорії міжнародних відносин Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Коло наукових інтересів – теорія політики та міжнародних відносин, а також гносеологічні проблеми політологічного пізнання.

Категорія “структури” в політологічних дослідженнях

В цій статті йдеться про те, що категорія “структури” є однією з базових в соціальних науках. Вона допомагає впорядкувати суспільну реальність.

In this floor there is the question the speech about that the category of “structure” is one of base in social sciences. She helps to put in order public reality

Категорія “структури” є однією з базових в соціальних науках. Адже її запровадження дає можливість: по-перше, ідеально впорядкувати надкомплексну суспільну реальність; по-друге, формалізувати процес соціального пізнання; по-третє, компенсувати “момент незнання”, тобто вмістити в цей ідеальний конструкт ті емпіричні сегменти, котрі поки що залишаються соціологічно недосяжними. Саме в останньому сенсі Т. Парсонс говорить про необхідність “розташувати” соціальну динаміку структурно [1]. Таким чином, звернення до категорії “структури” відбувається на тих етапах суспільствознавчого дослідження, коли необхідне осмислення і формалізація вже накопиченого емпіричного матеріалу. З іншого, методологічного, погляду, “структура” відіграє активну роль пізнавального засобу. Тут навіть можна говорити про таку собі “віру суспільствознавця в структуру” (різновид віри в об’єктивність), тобто його переконаність (професійно-суб’єктивну) в існуванні латентних, сталих, відтворюваних зв’язків між позірними соціальними явищами. В цьому сенсі соціологічне і політологічне пізнання може

визначатись як “структуропошук”, коли реальні соціальні об’єкти редууються до статусу “змінних”, а, натомість, виокремлюються і описуються латентні, сталі, відтворювані зв’язки між ними, тобто структури. Таким чином, підтверджується гносеологічна схема пізнання, сформульована Ерн. Кассіером про перетворення “субстанції на функцію”.

Структура дефінітивно виокремлюється за трьома (переважно, мертонівськими) характеристиками. По-перше, соціальна структура діє зовнішньорамковим чином і, у такий спосіб, визначає соціальну поведінку суспільного актора. По-друге, соціальна структура визначає можливі моделі можливої соціальної поведінки суспільного актора, так би мовити, програмуєчи його буття в соціумі. По-третє, соціальна структура матрично вміщує суспільного актора, переважаючи його історичною (діахронічною) тривалістю, системною (синхронічною) всеосяжністю, стійкістю до дії соціальних сил. Таким чином, соціальна структура означається потрійно: як “рамки”, як “програма”, як “матриця”.

Дефінітивне виокремлення соціальної структури є першою умовою ідентифікації

суспільного актора. Однак, дефінітивне розокремлення “структура - актор” не є достатнім для остаточної акторної ідентифікації, яка потребує завершення на підставі другого (допоміжного) правила - “структура визначає функцію”. Мовиться про внутрішню будову соціального актора, детермінованість його суспільної поведінки (в тому числі) внутрішньою будовою (структурою). Таким чином, характер функціонування суб’єкта суспільних відносин визначається дією двох різновидів структурних факторів - внутрішніх і зовнішніх. Причому останні мають вирішальне значення, а між внутрішніми і зовнішніми структурами (будовою актора і будовою його середовища) існує кореляція за своїми закономірностями.

Характер взаємодії соціального актора і соціальної структури, передусім, визначається властивостями останньої. В цьому сенсі, варто виокремлювати три типи соціальних (політичних) структур - соціоприродні, стратифікаційні, інституційні. Типологізаційним критерієм в рамках цієї (однієї з можливих) типологізацій постає “рольова інтерналізація”. Соціоприродні структури не підлягають “рольовій інтерналізації”, тобто не перетворюються на набір соціальних ролей для вміщених до них акторів. Йдеться про макроструктури на кшталт геополітичних, історико-культурних (цивілізаційних), расово-етнічних, які діють на функціонування суспільних відносин винятково із-зовні, об’єктивно незмінно і багаторазово опосередковано. Такі макроструктурні умови не розгортаються у відповідні інституції чи рольовий розподіл, а проєктуються до царини політики, переважно, через ідеологічні механізми, що робить різноманітні “геополітичні права”, “цивілізаційні та расові місії”, тощо винятково квазі-рольовими ідеологемами і, головним чином, зовнішньополітичними легітимаціями. Разом з тим міжнародно-політичний актор має відповідні знання про ці структури, які зосереджуються у “кодах” (геополітичних, цивілізаційних, расово-етнічних).

Наступний різновид соціальних структур є стратифікаційним, і він лише частково підлягає рольовій інтерналізації. Йдеться, зокрема, про соціальну відповідальність представників різних класів – суспільну функцію (ролі), обумовлену характером стратифікаційної вміщеності (класовою належністю). Інакше кажучи, стратифікаційне розташування є, водночас, і благом (право та доступ до більшої чи меншої частки суспільних благ), і обов’язком (економіко-організуючим, політико-адмініструючим, упорядковуюче-миротворчим, тощо).

Політичні структури третьої групи цілком

підлеглі рольовій інтерналізації. Мовиться про інституційні структури, в рамках яких існує цілковита відповідність (симетрія) між рольовою та інституційною будовами. Таким чином, об’єктивний інститут цілком конвертується у свій суб’єктивний відповідник - роль. Перебувати в інституційній структурі для соціального актора значить мати певний рольовий набір [2].

Кожен з трьох різновидів соціальних структур по-різному визначає поведінку соціальних акторів. Так, операційна сфера і ступінь суб’єктивної свободи (чи об’єктивний “простір діяльності”) звужуються разом із просуванням від соціоприродних структур до інституційних. Натомість, потенціал перетворення, відповідно, об’єктивно зменшується разом із просуванням у зворотному напрямку - від інституційних структур до соціоприродних. Перебудувати (реформувати) інститути суспільства легше, ніж його стратифікаційну архітектуру, яка змінюється революційно, через докорінну реструктуризацію. Соціоприродні структури взагалі незмінні - це можливості як такі, чи радше, стала комбінація можливостей та обмежень, які є винятковою та об’єктивною підставою соціального (політичного) вибору.

Мертонівська типологізація моделей індивідуальних взаємодій із соціальними структурами – конформізм, інноваційність, ритуалізм, ретритизм, заколот – хоча й стосується, переважно, інституційних структур і, почасти, стратифікаційних (та й то, більшою мірою, в ліберальних і, зокрема, американському суспільствах), однак є показовим теоретизуванням з приводу можливого характеру взаємодії соціального актора із соціальною структурою, з наголосом на першому елементі, його перетворюючій ролі (через структуроруйнуючий і перетворюючий потенціал накопичення девіантних моделей суспільної поведінки) [3]. Видатний соціолог виокремлює дві основні компоненти соціальної структури: культурні цілі та інституційні норми (тобто засоби досягнення означених цілей). За Р. Мертонієм, суб’єкти суспільних відносин можуть ігнорувати обидва структурні компоненти (ретритизм та заколот), один з них (інноваційність чи ритуалізм) або ж просто пристосовуватись (конформізм). Інакше кажучи, у своїй взаємодії із соціальною структурою, соціальний актор або пристосовується, або змінює (передусім, шляхом накопичення моделей девіантної поведінки), або усувається. Мертонівська модель є однією з багатьох можливих (причому однією з кращих), прикметним є наголос на акторному елементі, тобто на “зворотному впливі” соціального актора на соціальну структуру. Йдеться про можливість структурних

змін (або їх відсутність), спричинених певним функціонуванням соціального актора, які (зміни) можуть статися, переважно, в інституційних чи стратифікаційних структурах.

Соціальний Універсум переповнений зразками “структурно-функціональної” взаємодії, тобто об’єктів, придатних дослідженню саме цим методом - суспільна група (актор) у стратифікаційній системі (структура), громадянин (актор) в громадянському суспільстві (структура), бюрократ (актор) в адміністративній системі (структура), держава (актор) в системі силової конфігурації (структура). Оскільки актор у взаємодії зі структурою не є цілковито детермінованим, а справляє зворотний вплив, то важливого пізнавального значення набуває друге (морфологічне) правило структурно-функціонального аналізу – “структура визначає функцію”. Власне мертонівська типологізація моделей взаємодії актора зі структурою є, переважно, “акторним поглядом” на структурні умови.

Отже, характер взаємодії між політичною структурою і політичним актором визначається також внутрішньою будовою (структурою) і потенціалом власне актора. Внутрішня і зовнішня структури можуть бути сумісними, несумісними, частково сумісними (останнє передбачає жорсткий адаптивний імператив). Найпоказовіше цей теоретичний аспект постає в емпіричній царині світової політики, структури котрої витворені потенціалом і внутрішньою структурною проекцією державних акторів.

Варто звернутися до вчення К. Волтца про війну, в якому видатний політолог виокремлює два різновиди причин – дієвий і дозволяючий. Причини першого роду (серед них, передусім, суспільний устрій і політичний режим держав) спонукають до певних зовнішньополітичних дій, натомість, другого (йдеться про міжнародно-політичні структури) діють стримуюче-дозволяючим чином [4]. К. Волтцу належить одне з найрозвинутіших, в теорії і політології міжнародних відносин, вчення про соціальну структуру. На його думку, відмінність між ієрархічною національно-політичною цариною та анархічною міжнародно-політичною є структурною, тобто ці дві різні політичні сфери відрізняються різними структурними будовами. Відомий американський міжнародник акцентує, в теоретико-методологічному сенсі, структурний аспект світової політики, вважаючи силову конфігурацію великих держав головною порядкотворчою структурою (щось на кшталт олігополізму в економіці), яка, визначаючи зовнішню політику, не зводиться до неї [5]. Трьома визначальними характеристиками політичної і, зокрема, міжнародно-політичної структури є впорядковувальний принцип;

функціональна диференціація та спеціалізація структурних ланок (якісний рольовий розподіл); розподіл потенціалів акторів (кількісний силовий розподіл) [6]. На думку К. Волтца, у випадку структур міжнародної політики друга визначальна характеристика відсутня – “Держави, які є ланками міжнародно-політичної системи, не є формально диференційованими за виконуваними ними функціями” [7]. Показовою є думка цього неореаліста про міжнародно-політичну структуру як “диспозиційний принцип”, тобто характер взаєморозташування соціальних акторів, що робить концепт “структури” максимально абстрактним [8].

Специфіка міжнародно-політичних досліджень дає можливість виокремити допоміжну категорію структурно-функціонального методу – “структурний потенціал”. Мовиться про спроможність (владно-силову) міжнародно-політичного актора (передусім, держави) змінити міжнародно-політичну структуру. Разом з тим, передусім, внутрішній устрій цього актора обумовлює те чи інше ставлення до структури світової політики, яке може бути революційно-творчим (радикальна зміна міжнародних структур), еволюційно-перетворюючим (поступова перебудова міжнародних структур), адаптивним (приспосовування до міжнародних структур). Розробка категорії “структурний потенціал” дає можливість сформулювати похідну аналітичну категорію “структуротворчого актора”, тобто того суб’єкта суспільних відносин, який має владно-силовий потенціал і внутрішньо-структурні (устрій, режим тощо) спонуки змінити соціальну структуру. У випадку національно-політичних відносин такі “структуротворчі актори” є, переважно, колективними - це класи, суспільні групи, політичні групи, інститути; а міжнародно-політичних - великі держави та їх союзи. Натомість, середні держави слід вважати “структуро-модифікуючими”, тобто такими, що можуть видозмінювати вже усталені міжнародно-політичні структури, хоча й позбавленими потенціалу достатнього для їх докорінної перебудови (реструктуризації світової політики).

Структурно-функціональний метод, за своєю емпіричною спрямованістю та природністю, ближчий до порівняльного методу ніж системного. Цілком в природі людини мислячої шукати пізнавальної опори, розокремлюючи стійкі явища, тривкі тенденції, постійно діючі фактори, з одного боку, і хисткі, мінливі та миттєві явища, тенденції, фактори - з іншого. У такий спосіб “дослідницьке око” в дослідженні емпіричної царини здійснює природно-пізнавальне розрізнення, знаходячи опору, як стверджує Т. Парсонс: “...структура... – ... стосується стабільних аспектів системи [9].

Однак така природність не усуває “природи” будь-якого методу, як раціонально “рафінованої”, прагматично уніфікованої та максимально інструменталізованої пізнавальної формації, а не природної схильності. Остання лише є вродженою можливістю розвиненого в процесі еволюції пізнання.

Структурно-функціональний метод є винятково пізнавальною формацією, а його категоріальні компоненти виключно операційними та інструментальними (“формально прозорими”) - тобто є формами. Так, у випадку визначальної категорії “структури”, на думку класика структуралізму К. Леві-Строса, йдеться не про реальну суспільну взаємодію, а про теоретичні моделі, збудовані за її зразком, через те існує методологічна необхідність розрізнити між поняттями “соціальної структури” і “соціальних відносин” [10]. Дослідник-структураліст, згідно з пізнавальною схемою цього теоретико-методологічного підходу і філософського напрямку, аналітично виокремлюючи різноманітні теоретичні моделі, лише окремим з них надає статусу “структури”. Такий статус отримує теоретична модель: компоненти якої взаємодетерміновані та об’єднані в одне структурне ціле спільним структуротворчим та структуроперетворюючим принципом; аналітично-інтерпретаційно охоплює всі факти, що спостерігаються; передбачувано реагує на всі зовнішні та внутрішні зміни [11].

К. Леві-Строс наголошує один надважливий дефінітивний аспект “структури” - її латентність. На думку видатного структураліста, слід розрізнити між позірнопверховими і свідомими теоретичними моделями та латентними, “зануреними у сферу підсвідомого”. Саме останні - ті що перебувають на глибинному (онтологічно та гносеологічно) рівні сприйняття та осмислення - і є структурами. Разом з тим, за словами К. Леві-Строса, існує ціла низка поверхово-позірних, зовнішніх теоретичних моделей (свідомо витворених певним суспільством задля самолегітимації і саморозуміння), за котрими і приховані “власне структури. Структуралістський “дослідницький пошук” полягає у віднайденні стратегічних та визначальних рівнів дійсності. Теоретичні моделі укорінені на цих рівнях і є, за К. Леві-Стросом, структурами. Для видатного структураліста такими рівнями у сучасних суспільствах є економіка, а первісних - кровно-родинні зв’язки [12].

Інший мислитель-структураліст Р. Барт також говорить про структуру як модель предмету, яка витворюється через дві структуралістські операції поділу і монтажу, коли реальний об’єкт розкладається на компоненти, а потім відтворюється засобами творчого інтелекту [13].

Модель, як результат структуралістського мислення, є, на думку видатного філософа, інтелектом, приплюсованим до предмету, абстрактною реконструкцією реального об’єкту, спрямованою на унаочнення правил його функціонування [14]. Погляди Р. Барта водночас підтверджують та розвивають викладені вище уявлення про “структуру”. Остання латентна, абстрактна, але й інтегрована до реальності. Під цим кутом зору, Р. Барт говорить про інтелектуальну техніку раціональної реконструкції реальності, надання їй (засобами структуралізму) антропологічного значення [15]. В бартівських тлумаченнях структуралізм постає водночас і способом інтелектуального буття, і технічним засобом (методом).

Визнаючи важливу пізнавальну роль концепції “структури” в суспільних науках, слід, однак, методологічно усвідомлювати її інтерпретаційно-аналітичні межі, уникаючи як метафізичного розростання до рівня “структурної метафізики”, так і хибного розуміння. Одним із різновидів останнього є помилкове уподібнення структурних і природних умов, що відбувається в результаті наслідування суспільствознавцями методів і уявлень природничих наук. Критиці такого уподібнення присвячена чимала частка теоретико-методологічних роздумів відомого британського соціолога Е. Гідденса. На його думку, хибним є розуміння соціальних структур як свого роду “сил природи”, котрі цілком детермінують поведінку соціального актора. В такому баченні, згідно з твердженнями цього автора, недооцінюється роль власне соціального актора і, передусім, його пізнавальний потенціал, а отже, спроможність до творення і перетворення соціальної реальності [16]. Саме з такої критики розгортається вже гідденівське визначення структури як “правил і ресурсів” [17]. На підставі цієї дефініції соціальний актор, виконуючи правила та мобілізуючи і докладаючи (на їх виконання) ресурси, створює і відтворює (структурний дуалізм) соціальні структури. Безперечно, така критика має сенс. Адже суспільні відносини передбачають осмисленість, а суспільствознавство вимагає пошуку співвідношення між мотивацією і наслідками соціальної дії. Таким чином, соціолог і політолог відшуковує типові мотиви і зіставляє їх з типовими наслідками, а соціальні структури не можуть ні створюватись, ні відтворюватись без свідомої участі суб’єктів суспільних відносин. Отже, на ґрунті гідденівських теоретичних побудов можна припускати існування кореляції “мотиваційний комплекс – соціальна структура”, коли певні структурні умови соціального актора співвідносяться з відповідними ідеальними “смыслами – мотивами”. Соціоприродним (геополітичним,

ЛІТЕРАТУРА

1. Парсонс Т. О социальных системах. - М.: Академический проект, 2003. - С. 94.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. - М.: Медиум, 1995. - С. 92-93, 124.
3. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. - К.: Абрис, 1996. - С. 82-105.
4. Waltz K. Man, the State, and War. A Theoretical Analysis. - N.-Y.: Columbia University Press, 1959. - P. 234.
5. Waltz K. Theory of international politics. - Mc.Graw-Hill, Inc., 1979. - P. 80, 91, 92.
6. Waltz K. Theory of international politics. - Mc.Graw-Hill, Inc., 1979. - P. 88, 100, 101.
7. Waltz K. Theory of international politics. - Mc.Graw-Hill, Inc., 1979. - P. 89, 101.
8. Waltz K. Theory of international politics. - Mc.Graw-Hill, Inc., 1979. - P. 80.
9. Парсонс Т. О социальных системах. - М.: Академический проект, 2003. - С. 43.
10. Леви-Строс К. Структурная антропология. - М.: Наука, 1983. - С. 247.
11. Леви-Строс К. Структурная антропология. - М.: Наука, 1983. - С. 247.
12. Леви-Строс К. Структурная антропология. - М.: Наука, 1983. - С. 249, 253.
13. Барт Р. Структурализм как деятельность // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. - М.: Прогресс, 1989. - С. 255, 257.
14. Барт Р. Структурализм как деятельность // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. - М.: Прогресс, 1989. - С. 259.
15. Барт Р. Структурализм как деятельность // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. - М.: Прогресс, 1989. - С. 255, 257.
16. Гидденс Э. Устроение общества. - М.: Академический проект, 2003. - С. 30, 58, 254.
17. Гидденс Э. Устроение общества. - М.: Академический проект, 2003. - С. 62, 65.

Стаття надійшла до редколегії 13.06.2005 р.